

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij povijesti i filozofije

Ivana Bušić

Rimska stambena arhitektura

Diplomski rad

Mentorica: doc. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek, 2013.

SADRŽAJ

SAŽETAK.....	3
1. UVOD	4
2. RIMSKA ARHITEKTURA	6
2.1. MATERIJALI, KONSTRUKCIJE I GRADITELJSKE TEHNIKE.....	8
3. RIMSKA STAMBENA ARHITEKTURA	11
3.1. GRAD I GRADSKA STAMBENA ARHITEKTURA	12
3.1.1. DOMUS	13
3.1.2. INZULE	16
3.2. SELO I SEOSKA STAMBENA ARHITEKTURA.....	19
3.2.1. VILLA RUSTICA I VILLA URBANA.....	21
3.2.2. VILLA IMPERIALIS	22
3.3. PALAČE	24
4. INTERIJERI RIMSKIH KUĆA.....	28
*	30
5. POPIS PRILOGA.....	31
6. POPIS LITERATURE	32

SAŽETAK

Proučavanje rimske arhitekture ne uključuje samo velika javna zdanja nego i široku paletu stambenih objekata, od carskih palača do nastambi gradske sirotinje. Negdje u sredini nalaze se dva osnovna tipa stambene arhitekture. Jedan od njih je domus, obiteljska kuća građena prema staroj italskoj tradiciji. Njeno posebno obilježje je tzv. atrij, kvadratna ili pravokutna središnja dvorana osvijetljena otvorom na krovu, oko koje se nižu ostali prostori. U doba Etruščana bila je to ruralna nastamba, no Rimljani su je "urbanizirali" i razvili u tipično obitavalište bogatih građana. Manje elegantne tvorevine, ali svakako potpuno urbane, bile su najamne stambene zgrade- inzule. To je zdanje (ili niz zdanja) priličnih dimenzija građeno od betona i opeke oko maloga središnjeg dvorišta s trgovinama i gostionicama u prizemlju, otvorenim prema ulici, i brojnim obiteljskim stambenim prostorima na gornjim katovima. Pored domusa i inzula Rimljani su gradili vile i palače koje su pripadale najbogatijem sloju rimskog društva. Vile su obično građene na izabranim i mirnima lokacijama jer su najčešće namijenjene za odmor, a najpoznatija takva vila, koja je isključivo građena radi užitka, je Hadrijanova vila u Tivoliju. Još rastrošnije od vila građene su palače, koje su uglavnom sadržavale glavne dijelove rimske kuće samo u većim razmjerima i složenijem rasporedu.

Ključne riječi: stambena arhitektura, domus, inzula, vila, palača

1. UVOD

U proučavanju i bavljenju rimskom arhitekturom, stambena je arhitektura često zanemarivana. Dosadašnja su istraživanja, u cjelini gledano, bila više usmjerena na javni nego privatni prostor, što je pak rezultiralo boljim poznavanjem javnih u odnosu na privatne građevine. Stoga sam, u želji da produbim svoje znanje o rimskoj stambenoj arhitekturi, odabrala upravo ovu temu kao temu svog diplomskog rada. Namjera mi je ovim radom predstaviti i opisati široku paletu stambenih objekata koje su gradili Rimljani, točnije – domuse, inzule, vile i palače.

Rad ću započeti kratkim prikazom razvoja rimske arhitekture koji možemo podijeliti na tri glavna dijela koja se podudaraju sa različitim oblicima državne uprave Rima.

Kako upoznavanje i proučavanje arhitektura nužno zahtijeva i poznavanje materijalnih oblika i sredstava, njima ću posvetiti drugo poglavlje rada. Pisat ću o luku, svodu i kupoli, ali i o kamenu i opeci, te lijevanom zidu koji je bio od iznimne važnosti za polet rimskog zidanja.

Zatim ću pojasniti što sve obuhvaća sam pojam stambene arhitekture kod Rimljana kao i njena osnovna obilježja.

U poglavlju *Grad i gradska stambena arhitektura* pisat ću o rimskom urbanizmu, pravnim normama, ali i o zoniranju grada.

Kako je izgradnja grada i njegovo unutrašnje uređenje uvelike određeno i stambenom arhitekturom u sljedeća ću dva poglavlja opisati dva osnovna tipa gradske stambene arhitekture: domus i inzulu.

Nadalje ću pokušati u kratkim crtama prikazati seoski način življenja, odnos sela i grada, ali i izgled seoskog imanja na kojemu možemo razlikovati dva osnovna tipa nastambi: *villa rustica* i *villa urbana*.

Posebno poglavlje posvetit ću i carskim vilama koje su mogle služiti ili kao privatne ljetne vile ili pak kao sporedne rezidencije. Kao primjer takve vile opisat ću Hadrijanovu vilu u Tivoliju.

Kao poseban tip rimske stambene arhitekture istaknut ću i palače, koje su uglavnom sadržavale glavne dijelove rimske kuće samo u većim razmjerima i složenijem rasporedu. Posebnu pažnju posvetit ću Dioklecijanovoj palači u današnjem Splitu koja predstavlja najbolje sačuvani primjer antičkih carskih rezidencija.

Na samom kraju ovoga rada pozabavit ću se interijerima rimskih kuća. Pokušat ću prikazati njihove ukrase i namještaj, a sve to u cilju dobivanja što potpunije slike o izgledu rimske stambene arhitekture.

2. RIMSKA ARHITEKTURA

Arhitektura je umjetnost prostora: svako arhitektonsko djelo je umjetnička zamisao izražena u prostoru stvarnom konstrukcijom. Stoga i upoznavanje i proučavanje arhitekture nužno zahtijeva i poznavanje materijalnih oblika, kao i materijalnih sredstava – gradiva i konstrukcije, bez kojih je nemoguće ostvariti umjetničku zamisao. Također, arhitektura u svom umjetničkom stvaranju uvijek mora imati u vidu krajnji cilj, objekt koji zamišlja, te mora pomiriti principe svoje umjetničke zamisli s matematičkim načelima konstrukcije, čijim posredovanjem jedino i može dati izraz toj umjetničkoj zamisli. Ostaci građevina, tih arhitektonskih djela, svjedoče o inventivnosti i kreativnosti ljudskog duha u prošlosti, one su zrcalo društva u kojem su nastale i odraz cijele njegove kulture.¹

Priličan dio početnog graditeljskog impulsa Rimskoj arhitekturi stizao je nesumnjivo od Grka uz posredovanje Etruščana, posebno u doba kraljevstva i Republike, zbog čega je rimska arhitektura često opisivana prvenstveno kao eklektična. Ipak, rimsko graditeljstvo predstavlja kreativni pothvat, a njegova je veličanstvenost dovoljna da razriješi sve sumnje u njegov osebujno rimski značaj. Razvoj graditeljstva od samog je početka odražavao specifičan stil rimskog javnog i privatnog života. Naime, grčki uzori, iako vrlo cijenjeni, nisu više zadovoljavali potrebu za smještajem brojnog pučanstva, kao niti njegovu opskrbu – od vode do spektakularnih zabava. Stoga je trebalo pronaći nove oblike, iskoristiti jeftinije materijale i djelotvornije metode.²

Razvoj rimske arhitekture, možemo podijeliti na tri glavna dijela koji se podudaraju sa različitim oblicima državne uprave Rima:

Prvo doba – doba kraljevstva, u kome je arhitektura produženje etruščanske umjetnosti; u to se vrijeme Rim utvrđuje, izgrađuju mostovi i kanali. Ovom razdoblju pripadaju i hramovi Jupitera i Veste. Grade se hramovi po svim etruščanskim gradovima, kao i stambene kuće i razne komunalne gradske kanalizacije, lučni mostovi i gradske popločane ulice.

Drugo doba – doba Republike, gdje prevladava grčki utjecaj. Tijekom razdoblja Republike došlo je u Rimu do velikog građenja i do oslobođenja od dominantnog etruščanskog utjecaja, a rimski spomenici dobivaju novi helenistički pečat. Iz ovog perioda su: hramovi Konkordije,

¹ Bogdan Nestorović, *Arhitektura starog veka*, Naučna knjiga, Beograd, 1974., str. 30.

² H. W. Janson, Anthony F. Janson, *Povijest umjetnosti*, Stanek d.o.o., Varaždin, 2003., str. 177.

Kastora i Poluksa, Vestin u Tivoliju; forum julijum, bazilike Otija, Julija i Emilija, Pompejev teatar, trijemovi na forumu, amfiteatri.

Treće doba – doba Carstva, kada rimska arhitektura, na bazi stečenih tradicija prvih dvaju epoha, a pod znatnim utjecajem Orijenta, stvara svoje osobne karakteristike.

To bi uglavnom bila podjela koja važi za grad Rim, za Metropolu. Ali u svojim mnogim provincijama, u svim dijelovima svijeta, rimska arhitektura je gotovo nezavisna od metropole i razvija se u svom velikom dijelu na bazi tradicija tih oblasti.³

Za vrijeme cara Augusta izgrađeni su: Augustov forum u Rimu, hramovi Panteon i hram Marsa Osvetnika; Augustov slavluk, Marcelusov teatar i Augustova palača na rimskom Palatinu. Augustovi nasljednici nastavili su sa gradnjom monumentalnih građevina. Neron gradi svoju Zlatnu palaču u Rimu, Vespazijan počinje, a Titus završava najveći rimski amfiteatar, Koloseum. Domicijan na njemu podiže još jednu etažu. Hadrijan rekonstruira Panteon i gradi svoj ogromni mauzolej koji je kasnije postao Anđeoska tvrđava. Septim Sever i Karakala su izgradili Karakaline terme, remek-djelo rimske arhitekture. Dioklecijan je ostavio u Rimu svoje terme, a u Splitu svoju palaču. Posljednje monumentalne građevine u Rimu grade carevi Maksencije i Konstantin: prvi Maksencijevu baziliku, a drugi svoj monumentalni slavluk.⁴

³ Slobodan Maldini, *Enciklopedija arhitekture: arhitektura, urbanizam, dizajn*, Integraf, Beograd, 2004., str. 322.

⁴ Husref Redžić, *Istorija arhitekture: Stari vek*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1969., str. 205.-208.

2.1. MATERIJALI, KONSTRUKCIJE I GRADITELJSKE TEHNIKE

U početku Rimljani ne samo da su prihvatili etrušćansku civilizaciju i građevinarstvo već su prihvatili i njihovo građivo, konstrukcije i graditeljske tehnike, koje su onda dalje razvijali i unapređivali. Tako je izgradnju Rima teško zamisliti bez luka, svoda i kupole, glavnog etrušćanskog nasljeđa. Te konstrukcije Rimljani su dalje unapređivali, posebno nakon pronalaska cementne žbuke zahvaljujući kojoj su uspjeli svladati i vrlo velike raspone.

Rimski su lukovi u pravilu bili polukružni. Oblikuju se poput arhivolte, najčešće sa profilima korinskog arhitrava. Naglašena je peta luka (horizontala iz koje počinje krivina luka), a tjeme luka je naglašeno oblikovanim završnim kamenom.

Najčešći tip svoda je bačvasti, rađen od kamena ili lijevani. U kasnom periodu građeni su i svodovi čiji su konstruktivni dijelovi građeni od bipedalnih opeka, a sam svod je od opeka ili lijevan. Rimljani su gradili i križne svodove, uglavnom iznad kvadratnih polja, a vrlo rijetko iznad pravokutnih.

Kupole su gradili iznad osmokutnog i okruglog tlocrta, a samo iznimno rijetko iznad kvadratnog. Oktogon su prekrivali tzv. "kriškastom" ili "samostanskom" kupolom, a krug jajolikom ili poluloptastom kupolom.

Pod grčkim i etrušćanskim utjecajem upotrebljavan je i stup. Za razliku od Grka kod kojih je stup konstruktivni dio građevine, kod Rimljana je on često i dekorativni element. Ako je bio građen od kamena, najčešće je bio monolitan i gladak, dok se u kasnijim razdobljima grade i od kamena i opeke ili samo opeke.⁵

Kako je zemlja bila iznimno bogata kamenom on je, uz opeku, bio glavno građivo u dugom periodu rimskog razvoja. Tek povećanjem raskoši u Rimu, tj. u doba carstva, počinje i uvoz skupocjenog građiva iz udaljenih dijelova kao što su mramor, granit i drvo.⁶

O važnosti kamena u rimskoj arhitekturi govori nam i Vitruvije – rimski arhitekt iz vremena Augusta, čije djelo "Deset knjiga o arhitekturi" predstavlja jedinstveni sačuvani prikaz o arhitekturi i praktičnoj tehnici iz doba antike. On razlikuje najmanje tri vrste kamena: meki, srednje meki i tvrdi kamen. Svaka vrsta kamena ima i svoje specifičnosti prema kojima se i

⁵ H. Redžić, *Istorija arhitekture*: Stari vek, str. 209.-218.

⁶ S. Maldini, *Enciklopedija arhitekture: arhitektura, urbanizam, dizajn*, str. 339.

obrađuju. Tako se meke vrste pri građenju lako obrađuju, ali loše podnose hladnoću i mraz, sol i vrućine, za razliku od polumekog kamena kojem ne može škoditi ni mraz ni vatra. Vitruvije stoga savjetuje da se kamen vadi dvije godine prije nego se počne graditi, i to ljeti, pa ga ostaviti da leži na otvorenu mjestu. Onaj kamen koji za to vrijeme oštete vremenske nepogode treba polagati u temelje, a onaj neoštećeni uzidati nad zemljom.⁷

Gradnja kamenjem nepravilna oblika nazivala se *opus siliceum*, a ako je kamenje bilo pravilno nazivalo se *opus quadratum*. Kamenje se međusobno povezivalo klinovima i kukama, ili ih je spajala sama težina. Taj se način gradnje počeo primjenjivati krajem republike. Ova je tehnika imala dva velika nedostatka. Usprkos fantastičnom tehničkom razvoju dizalica (Rimljani su se služili koloturuom koja im je omogućavala podizanje kamenih blokova teških nekoliko desetaka tona) bilo je nemoguće položiti uže oko kamenog bloka i podići ga nekoliko metara u vis bez da se na nekom mjestu prethodno ne predvidi kakav urez ili izbočenje koje pomaže pri hvatanju. Drugi se nedostatak ticao klinova i kuka. Naime, njihova posljedica nije bila samo udubljenje u kamenu, već im je nedostatak i taj što nisu mogli jamčiti stabilnost građevine prilikom potresa.⁸

Upotreba pečene opeke je vrlo brzo zamijenila građu na suncu sušenim ćerpičima korištenima za sporedne rimske građevine, a posebno u konstrukciji stambenih zgrada. Opeka je u II, III i IV st. postala glavnim gradivom rimske arhitekture. S obzirom na oblik, Rimljani su izrađivali tri vrste opeke - kvadratne, pravokutne i trokutaste – različitih veličina i debljina. Za pokrivanje podova upotrebljavane su kvadratne i pravokutne; za vanjske, lijevane zidove, najbolje su odgovarale trokutaste, za jezgru stupova izrađivane su i okrugle ili segmentaste opeke raznih dimenzija. Za oblaganje unutrašnjih zidova kupaonica, katkad i stambenih prostorija, pravljene su posebne ploče od pečene gline. Rimska konstrukcija također je poznavala i šuplje opeke.⁹

Vitruvije nas upoznaje i s procesom izrade opeka, napominjući kako ih treba izrađivati od bijele ili crvene zemlje ili od gusta i čvrsta pijeska i to u proljetno ili jesensko doba kako bi se jednoliko sušile. Opeke izrađene u ljetnom solsticiju nisu dobre. To je zato jer sunce jako ispeče gornju koru te ljudi misle kako su posve suhe, međutim, unutra nisu osušene. Kad se i dalje suše i stežu, pukne ono što je bilo suho, a tako napuknute opeke postanu lomljive. Najbolje će pak biti da su od dvije godine, jer se prije i ne mogu dobro osušiti.

⁷ Marcus Vitruvius Pollio, *Deset knjiga o arhitekturi*, Golden marketing, Zagreb, 1999., str. 40.-41.

⁸ Catherine Chamontin, *Najveće kulture svijeta: Rim*, Extrade d.o.o., Rijeka, 2005., str. 37.

⁹ S. Maldini, *Enciklopedija arhitekture: arhitektura, urbanizam, dizajn*, str. 339.

Drvo se u rimskoj arhitekturi ne pojavljuje kao samostalna konstrukcija, ali je imalo ogromnu primjenu za ravne tavanice i za krovove. Višekatne stambene zgrade imale su sve tavanice od drveta. Upotrebljavane su sve vrste domaćeg drveta: orah, hrast, kesten, bukva, jela, jasen, bor, lipa itd. Od jele i tisovine pravljene su obično grede, a hrast je upotrebljavan, s obzirom na svoju čvrstoću na pritisak, za podupirače. Vitruvije savjetuje drvenu građu sjeći u jesen, i to tako da se drvo zasiječe po debljini do sredine srčike i tako ostavi da se isuši – tek tada dobro je za građu. Naime, ako vlaga nema izlaz iz drveta, ona se zgusne i uzrokuje trulež, a drvo postane šuplje i loše. Ako stablo pri takvu isušivanju ne ugrine, nego ostane i zeleni se, nesumnjivo će ono, kad se obori za građu prema rečenom postupku, imati velikih odlika što se tiče izdržljivosti u gradnjama.¹⁰

Što se upotrebe metala u rimskoj arhitekturi tiče, najviše se upotrebljavalo željezo. Od njega su se izrađivale šipke, spone, klinovi, čavli, kuke, brave itd. Koristili su se i bakar, olovo i bronca. Tako su od crnog olova izrađivane cijevi za vodovod, dok je bronca našla primjenu za kapitule stubova, za krovne vezače i kao unutrašnja obloga kupole Panteona.¹¹

Jedan od razloga za polet rimskoga zidanja valja potražiti u tehničkom pronalasku koji se razvio i upotrebljavao od 2. st., a zvao se *opus cementicum* ili lijevani zid. U tom postupku potrebna je daščana obloga u koju se stavlja žbuka. Na taj sloj žbuke slaže se naizmjenice sloj kamena i lomljenog kamena sve dok se ne postigne željena visina zida. Ta tehnika nije bila samo brza u izvedbi, već i ekonomična, jer se moglo upotrebljavati otpadno kamenje. Zid se na kraju oblagao malim lomljenim kamenjem ili opekama.

Zidna obloga služila je za prekrivanje lijevane žbuke, a mijenjala se već prema razdoblju:

opus incertum (kraj 3. st. pr. Kr.) - sastoji se od malenih lomljenih i nepravilnih komada kamena slaganih jedan pored drugoga; *opus reticulatum* (sredina 1. st. pr. Kr.) - sastoji se od malenih kamenih romboidnih blokova čineći mrežu, a to je najčešće korišten način u doba cara Augusta. Njemu je prethodio *opus quasi reticulatum* - gotovo identičan oblik zida, ali manje izrađen. *Opus latericium* (sredina 1. st. pr. Kr.) - riječ je o zidu od opeke koju treba lagano obraditi i na koju se lako mogu nanositi različiti slojevi žbuke i ukrasne plastike; *opus mixtum* (sredina 1. st.) je metoda raširena u cijelom razdoblju Carstva, a riječ je o mješavini obiju prethodnih obloga od kamena i opeke.¹²

¹⁰ M. Vitruvius Pollio, *Deset knjiga o arhitekturi*, str. 36.-47.

¹¹ S. Maldini, *Enciklopedija arhitekture: arhitektura, urbanizam, dizajn*, str. 340.

¹² C. Chamontin, *Najveće kulture svijeta: Rim*, str. 38.-49.

3. RIMSKA STAMBENA ARHITEKTURA

Proučavanje rimske arhitekture ne uključuje samo velika javna zdanja nego i široku paletu stambenih objekata, od carskih palača do nastambi gradske sirotinje. Negdje u sredini nalaze se dva osnovna tipa stambene arhitekture čiji su ostaci uspjeli preživjeti do današnjih dana.

Jedan od njih je domus (*domus*), obiteljska kuća građena prema staroj italskoj tradiciji. Posebno je obilježje kuće tzv. atrij, kvadratna ili pravokutna središnja dvorana osvijetljena otvorom na krovu, oko koje se nižu ostali prostori. U doba Etruščana bila je to ruralna nastamba, no Rimljani su je "urbanizirali" i razvili u tipično obitavalište bogatih građana. Mnogo je primjera domusa pronađeno u Pompejima i Herkulaneju, gradovima zatrpanim vulkanskim pepelom nakon erupcije Vezuva 79. godine. No, privatnost domusa mogla si je priuštiti samo ograničena manjina koja ih je mogla platiti.

Manje elegantne tvorevine, ali svakako potpuno urbane, bile su najamne stambene zgrade – inzule (*insulae*), koje uglavnom srećemo u Rimu i Ostiji, staroj rimskoj luci blizu ušća rijeke Tibera. Inzula nagovještuje mnoge osobine suvremenih stambenih blokova. To je zdanje (ili niz zdanja) priličnih dimenzija, građeno od betona i opeke oko maloga središnjeg dvorišta s trgovinama i gostionicama u prizemlju, otvorenim prema ulici, i brojnim obiteljskim stambenim prostorima na gornjim katovima. Neke su inzule imale čak pet katova, a one iznad drugoga kata imale su i balkone. Svakodnevni život obrtnika i trgovaca koji su živjeli u takvoj inzuli bio je okrenut prema ulici, što je još uvijek običaj u današnjoj Italiji.

Pored domusa i inzula Rimljani su gradili i prekrasne vile i palače koje su pripadale najbogatijem sloju rimskog društva. Vile su obično građene na izabranim i mirnim lokacijama jer su najčešće namijenjene za odmor, a najpoznatija takva vila koja je isključivo građena radi užitka je Hadrijanova vila u Tivoliju. Još rastrošnije od vila građene su palače, koje su

uglavnom sadržavale glavne dijelove rimske kuće, samo u većim razmjerima i složenijem rasporedu.¹³

3.1. GRAD I GRADSKA STAMBENA ARHITEKTURA

Urbana kultura i gradogradnja Rimljana također se nadovezuje na nasljeđe Etruščana koji su imali vrlo razvijenu praksu i teoriju osnivanja grada. Njihovi propisi o osnivanju grada precizno su određivali tehniku izbora lokacije, zauzimanje prostora, limitaciju gradskog areala i njegovu unutrašnju prostornu organizaciju. Omeđeni prostor budućeg naselja trebao je biti podijeljen dvjema okomitim ulicama u četiri regije, i to: glavna ulica *decumanus maximus* u smjeru istok - zapad, a na nju okomito *cardo maximus* u smjeru sjever - jug. Paralelno s ovim ulicama smještaju se sekundarne, koje formiraju pravokutne blokove – inzule. No, malobrojni su primjeri takve stroge orijentacije kako u rimskom, tako i u etruščanskom urbanizmu.

Najčešće je orijentaciju grada i njegovih glavnih osi ipak određivala konfiguracija izabranog terena. Osim planiranih gradova građenih po idealnom modelu *urbs quadrata*, u rimskoj urbanistici nalazimo i gradove koji djelomično ili čak potpuno izmiču normama kastruma, a kao primjer nepravilno formiranog plana grada može poslužiti i sam grad Rim.¹⁴

U rimskom urbanizmu značajne su i pravne norme koje određuju uvjete građenja. Već od 5. stoljeća pr. Kr. doneseno je niz propisa koji reguliraju i ograničavaju prava vlasništva nad nekretninama uopće, a napose nad gradskim terenom. Starim rimskim pravom određene su dimenzije ulica, koje korisnici moraju održavati. Te su ulice razvrstane u tri kategorije: *Iter* - pješačku ulicu širine najmanje 0,66 m, *Actus* s najmanjom širinom od 1,35 m i *Via* najmanje širine 2,70 m, kao kolna cesta. Te propise slijede i mnogobrojna pravila o građevinskim regulacijskim linijama, dubini i visini izgradnje, propisima o održavanju ulica, komunalnoj službi itd. Takve norme, koje su se neprestano nadograđivale, postale su pravni instrumentarij za efikasno rješavanje problema izgradnje gradova, njihove prostorne organizacije i regulacije.¹⁵

¹³ H. W. Janson, Anthony F. Janson, *Povijest umjetnosti*, str. 186.

¹⁴ Bruno Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća I. – prapovijest/antika*, Školska knjiga, Zagreb, 1994., str. 181.-182.

¹⁵ Isto, str. 92.-93.

Rimski urbanizam nije poznavao zoniranje grada u današnjem smislu planske i funkcionalne namjene pojedinih dijelova gradskog teritorija. U njegovu se planu prepliću sakralni i profani, privatni i javni sadržaji. Javne površine u rimskom gradu velike su, raskošne i raznovrsne. Rimske su ulice komunalno opremljene, prostrane i najčešće uokvirene prostranim trijemovima. Glavne ulice su obogaćene i skulpturama, slavolucima, na njima se nalaze najznačajniji javni objekti i mnogobrojni hramovi. Prema idealnim normama rimskog urbanizma na sjecištu glavnih gradskih ulica smješten je forum s kojim se po mogućnosti kompozicijski povezivao posvećeni prostor – kapitolij. Cijeli grad, njegove ulice i trgovi bili su bogato ukrašeni skulpturama, obeliscima i stupovima, slavolucima i ostalim monumentalnim objektima. U scenarij rimskog grada, posebno u njegovoj carskoj fazi, ulaze i objekti sportskog i zabavnog karaktera kao što su cirkusi, teatri, amfiteatri i terme.

Izgradnja grada i njegovo unutrašnje uređenje nije određeno samo sustavom ulica i ostalih javnih prostora, već i tipom i općim značajkama stambene kuće kao osnovnim elementom njegove građevne supstance. Stoga bi proučavanje rimske arhitekture i rimskog urbanizma nužno treba uključivati i dva osnovna tipa gradske stambene arhitekture: domusa i inzula.¹⁶

3.1.1. DOMUS

Opći tip stambene zgrade u rimskoj epohi je domus, jednoobiteljski stambeni objekt s unutrašnjim dvorištem (tzv. atrij). Taj se tip stana razvio u toku mnogih stoljeća rimskog graditeljstva: od skromnih autohtonih italjskih oblika do onih raskošnih što su se razvili pod utjecajem stambenih kultura Mezopotamije, Egipta, Krete, Grčke i helenističkog svijeta uopće.¹⁷

Isprva je rimska obiteljska kuća bila građena oko atrija, glavnog dijela rimske kuće. Bila je okrenuta prema unutra, tako da su se sa ulice mogli vidjeti samo visoki, masivni zidovi, koji su često bili bez prozora, i vrata, koja su u nekim slučajevima dekorirana profiliranim okvirom. U većini slučajeva cijeli raspored ovakve zgrade sadržan je unutar pravokutnog

¹⁶ B.Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća I.*, str. 196.-198.

¹⁷ B.Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća I.*, str. 193.

tlocrta, te se ona razvijala uglavnom u prizemlju, izuzev djelomičnih katova za stanovanje posluge.¹⁸

Od ulice do atrija vodio je hodnik, podijeljen na dva dijela: *vestibulum* i *fauces*. Službeni je ulaz bio smješten na jednoj strani atrija, od kojih je *tuscanicum* bio najrašireniji. Ovaj tip atrija nije imao stupove, a bio je pokriven krovom, koji je u svom središtu imao otvor ili *compluvium*.

Prilog br.2

Na podu se pak nalazio pravokutni bazen ili *impluvium*, koji je služio za skupljanje kišnice koja je zatim cijevima odvođena u podzemno spremište. U atriju su se nalazili i kućni oltar, ognjište, stol za jelo, te *arca* - škrinja za vrijednosti koje su se nalazile u vlasništvu obitelji.¹⁹

Sa sve četiri strane atrija bile su smještene različite sobe koje su bile uglavnom okrenute prema unutrašnjosti. Iznimka su bile *tabernae*, tj. trgovine koje su bile okrenute prema ulici. Sa strana su se nalazile ostale spavaće sobe, tj. *cubicula*, kao i *alae* - dvije prostorije postavljene u sredini ili na kraju strana atrija, otvorene prema van, a služile su za osvjetljavanje i dovod zraka u atrij. S druge strane atrija, nasuprot ulaznog hodnika, nalazila se velika dvorana, *tablinum*, koja ispočetka služi kao roditeljska soba s bračnim krevetom, a kasnije kao primaći prostor. Iza ove dvorane, u stražnjem dijelu kuće, mogao se nalaziti i *hortus*, tj. vrt.

Povećani zahtjevi i raslojavanje prostornih funkcija uvjetuju proširenje prostornog programa prema ograničenjima koja nalaže stroga shema kuće s atrijem. Kod povezivanja više kuća jedna uglavnom služi reprezentaciji, a jedna ili više njih obitelji i poslovima. Prijelaz prema novom rasporedu donijela je tek kombinacija s helenističkom kućom s peristilom.

Tako Rim, pod snažnim utjecajem helenističke kuće, formira svoj karakteristični tip domusa s atrijem i peristilom. Naime, od jednostavnog vrta se razvio peristil - prostrani vrt, okružen trijemom, a oko njega su se nalazile sobe koje su služile u razne svrhe. Jedna od tih soba, koje su redom nosile grčka imena, bila je i *exedra*, koja je zapravo bila velika dnevna soba i

¹⁸ B. Nestorović, *Arhitektura starog veka*, str. 476.-478.

¹⁹ Skupina autora, *Povijest – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, Biblioteka jutarnjeg lista, Zagreb, 2007. str. 262.

zauzimala je krajnji dio trijema. Do peristila se dolazilo još jednim hodnikom (*andronom*), a sam peristol je zapravo bio kopija muških stanova u grčkim kućama.

Kako su rimski običaji stanovanja, nakon uspostave kontakta sa grčkim svijetom, postali profinjeniji tako se sve više pažnje polagalo uređenju vrta. Mnogo se ulagalo u egzotična stabalca i cvijeće, u različite ukrase poput kipova, stupova, fino obrađenih mramornih ploča, pa čak i malih fontana. Kako se peristol sve više uređivao i postajao ugodnijim za boravak obitelji, tako se polako i sav dnevni život kuće počeo seliti iz atrija u ugodniji peristol.²⁰

Rimska je kuća, dakle, imala prostorije koje su građene isključivo za privatne potrebe obitelji koja je u njoj stanovala. To su bile prostorije poput spavaonica, kupaonica i slično, a u njih su pristup imali samo oni pozvani. S druge strane, postojale su i prostorije namjenjene širem rasponu posjetitelja, tj. stranim ljudima; to su: vestibuli, atriji, peristili i slično. Vitruvije u svome djelu stoga navodi kako već prilikom gradnje kuće treba uzeti u obzir stalež ljudi kojima je namjenjena, kao i njihovo zanimanje i potrebe. "Stoga onima koji žive u običnim prilikama nisu potrebni sjajni vestibuli, tablinumi i atriji, jer oni pohađaju druge i iskazuju im počast, a ne drugi njih. Za one koji se služe poljskim plodovima treba graditi spremišta i poslovnice, u samoj kući podrum, žitnice, smočnice i ostale prostorije koje više služe za spremanje plodova nego za ljepotu i eleganciju. Novčarima i zakupnicima treba graditi udobnije prostorije, ljepše i sigurnije od provala; odvjetnicima i govornicima elegantnije i prostranije za primanje i sastanke; odličnom staležu koji obnaša časti i javne službe... treba graditi visoke kraljevske vestibule, vrlo velike atrije i peristile, što prostranije parkove i aleje, prikladno njihovu dostojanstvu."²¹

Najbolje primjere rimskog domusa nalazimo u Pompejima, gradu kojeg je velika erupcija Vezuva 79. godine pr. Kr. razorila i prekrila slojem lave i pepela i na taj ga način "konzervirala". Možda su i najzanimljiviji pompejanski kompleksi bogataških kuća, koje nisu samo spomenici arhitekture. Naime, slikarske dekoracije njihovih zidova i mozaici podova glavni su sačuvani primjeri antičkog slikarstva. U pompejanskim se kućama sačuvalo i mnogo kipova, reljefa, pokućstva, kućnih potrepština itd. Jedna od takvih, bogataških kuća je i "*Casa del Fauno*" koja je unatoč svojoj prostranosti zadržala karakter gradske kuće. Zauzima širinu

²⁰ Skupina autora, *Povijest – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, str. 262.- 265.; Werner Muller, Gunther Vogel, *Atlas arhitekture 1*, Golden marketing, Zagreb, 1999., str. 223.

²¹ M. Vitruvius Pollio, *Deset knjiga o arhitekturi*, str. 130.

dviju uobičajenih parcela, a sastoji se od dvije kuće s atrijem, spojene središnjim stambenim peristilom, kojima je dodan i vrt s peristilom.²²

Prilog br.3

3.1.2. INZULE

Od 2. st. pr. Kr. broj stanovnika Rima sve brže raste, što je za posljedicu imalo i postepeno mijenjanje demografske i socijalne strukture grada, a samim time i promjenu kulture stanovanja. Ekstenzivna, niska i rijetka izgradnja klasičnog domusa ustupa sve češće mjesto visokoj i višekatnoj izgradnji koja je nerijetko popraćena prekomjernom eksploatacijom gradskog zemljišta.²³

Veliki kompleksi stanova za iznajmljivanje ili inzule (*insulae*) bili su građeni za obično gradsko stanovništvo, koje si nije moglo priuštiti život u domusima. Statistike pokazuju da su u većim gradovima ovakvi stanovi činili uvjerljivu većinu od ukupnog broja nastambi za stanovanje. Popisi četvrti u Rimu, iz 4. st., pokazuju da je Rim imao ukupno 50 000 zgrada za stanovanje. Od toga je bilo samo oko 2 000 domusa, dok su ostatak činile inzule.²⁴

Inzule su, za razliku od domusa, bile građene uglavnom od jeftinih i nekvalitetnih materijala, a ni kvaliteta njihove izgradnje nije bila velika. No, postojale su i bolje uređene i luksuznije inzule, čiji stanovi po stupnju uređenja nisu nimalo zaostajali za luksuzom domusa.

U prizemlju inzula često su se nalazile *tabernae*, prodavaonice i radionice, koje si lako možemo predočiti jer je kostur mnogih sačuvan do danas. Iza velikih nasvođenih vrata taberne, koja su se otvarala na ulicu i zauzimala gotovo čitavu širinu zgrade, nalazilo se samo trgovčevo spremište, tj. obrtnikova radionica. U jednom od kutova taberne uvijek su se nalazile stube (njih četiri ili pet, građeni od opeke ili kamena), produžene drvenim ljestvama, kojima se ulazilo u komoricu izravno osvijetljenu jednim malim prozorom smještenim iznad vrata. U toj je komorici stanovao zakupnik taberne, koji je uvijek imao za sebe i za svoju

²² Petar Lisičar, *Grci i Rimljani*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 403.-404.; W. Muller, G. Vogel, *Atlas arhitekture I*, str. 223.

²³ B. Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća I.*, str. 194.

²⁴ Skupina autora, *Povijest – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, str. 265.

obitelj, samo jednu prostoriju u kojoj se radilo, jelo, kuhalo i spavalo. Obitelj je zbog siromaštva vrlo teško namirivala stanarinu, no domišljati vlasnik bi, navodno, samo maknuo ljestve koje su vodile u sobicu i tako spriječio dobavu hrane. Izraz *percludere in quilinum*, zatvoriti stanara, koji je bio sinonima za utjerivanje duga za stanarinu, pokazuje nam da je takav postupak bio uobičajen u carskom Rimu.²⁵

Sa unutrašnje strane dvorišta, uskim i strmim stepenicama, uspinjalo se do viših katova inzule, gdje su se nalazili mali i tijesni stanovi – *cenacule*. Kako je najamnina ovih stanova bila vrlo visoka, u njima je vrlo često bilo smješteno mnogo ljudi, koji su živjeli u oskudici, lošim higijenskim i zdravstvenim uvjetima.

Prenapučenost i visoka najamnina nisu bili jedini nedostaci života u inzulama. Već je sama konstrukcija ovakvih zgrada bila vrlo loše izvedena, pa je postojala velika opasnost od urušavanja same zgrade. Često se gradilo mnogo više u vis nego što su to temelji zgrade dopuštali, pa tako nisu bile rijetke ni inzule više od 20 metara. I sami materijali upotrebljavani za izgradnju ovakvih zgrada bili su nekvalitetni, a na materijalu se često i štedjelo, što je još više doprinosilo opasnosti od urušavanja čitave strukture.²⁶

Osim opasnosti od urušavanja, vrlo je velika bila i opasnost od požara. Naime, za podupiranje stropova korištene su drvene potporne grede, koje su lako mogle gorjeti. Također, u siromašnim četvrtima grada postojala je velika nestašica vode, a često su se palili i kamini, peći i svijeeće, odakle se vatra vrlo brzo mogla proširiti na čitavu zgradu. Koliko su velike i realne bile opasnosti od požara, možemo zaključiti i iz podatka da je od Augustovog doba u gradu Rimu bila oformljena posebna vatrogasna jedinica. No, čak ni ova mjera nije bila dovoljna kada je u Rimu 64. godine izbio veliki požar, u kojem su izgorjela velika područja grada. Naime, Neron je neposredno nakon požara propisao ograničenje visine stambene izgradnje na 70 stopa (20 m), tj. najviše šest katova i prizemlje. Istim zakonom propisan je i način izgradnje te minimalni uvjeti stabiliteta i sigurnosti od požara. Unatoč nastojanjima, propisi nisu bitno poboljšali kvalitetu izgradnje i uvjete stanovanja u tim najamnim višekatnicama.²⁷

²⁵ Jerome Carcopino, *Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva*, Naprijed, Zagreb, 1981., str. 36.-37.

²⁶ Skupina autora, *Povijest – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, str. 265.

²⁷ B. Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća I.*, str. 195.

Nadalje, siromašni stanovnici inzula na prozorskim otvorima nisu imali stakla ili ploče od liskuna kao što su to imale bogatije obitelji, te su im probleme stvarali i kiša i hladnoća od kojih su se branili postavljajući na prozore platna, kože ili drvena okna. Obrana od kiše i hladnoće ovakvim načinom značila je i manje svjetla za stanare, što je još više pogoršavalo ionako već loše životne uvjete. Velik je problem predstavljalo i grijanje na peći, koje vrlo često nije bilo dovoljno jako, te je nastajao i dim, koji je brzo ispunjavao sve prostorije. Budući da Rimljani nisu poznavali sistem izbacivanja dima pomoću dimnjaka, dim je, uvlačeći se u svaki djelić prostorije, zaista predstavljao veliki problem za stanare. Na višim katovima postojao je i veliki problem s higijenskim uvjetima zbog nedostatka kupaonica i nužnika, dok je na nižim katovima bilo relativno lako povezati odvodne cijevi s kanalizacijskim mrežama, koje su postojale u svim većim gradovima.²⁸

Najbolje ostatke inzula možemo vidjeti u velikoj morskoj luci i trgovačkom centru Ostiji, koja se nalazila nedaleko Rima, a gdje su pronađeni i primjeri luksuznijih inzula. Prizemlja i ovdje služe kao prodavaonice, radionice i stanovi koji su s njima povezani, a česti su bili i trijemovi s lukovima koji su štitili robu od sunca. Iznad niskog međukata, na prvom katu nalaze se uglavnom veći stanovi za imućnije najamnike, dok su se na višim katovima nalazili manji stanovi i pojedinačne sobe za siromašnije najamnike i poslugu.

Iskopavanja gradskih četvrti u Ostiji otkrila su nam različite tipove inzula.

Prvi i najjednostavniji tip je uska inzula s jednim srednjim hodnikom u uzdužnom smjeru i sobama s obje strane.

Primjer za drugi tip inzula, u kojima su stanovali skromniji najamnici, je "*Casa di via della Fontana*". To su uske inzule s uzdužnim srednjim nosivim zidom. Na gornjim katovima uza svaki uzdužni zid nalazi se po jedan niz soba, a svakom se pristupa posebnim hodnikom i stubištem.

Treći tip pronađenih inzula je uska ili srednja inzula s nosivim uzdužnim unutrašnjim zidom. Na obje uzdužne strane nalazio se po jedan gotovo zrcalno jednako velik stan (kuća s dva pročelja).

Četvrti tip je široka inzula s unutrašnjim dvorištem iz kojeg se na različitim etažama preko arkada, galerija i hodnika prilazi prodavaonicama i stanovima. Primjer ovog tipa inzule je "*Casa di Diana*". Kao ugaona kuća, na spoju dvaju strana velike inzule, ona dobiva dnevno svjetlo samo s jedne bočne i jedne čeone strane. Unutrašnje dvorište dovodi svjetlo i zrak

²⁸ Skupina autora, *Povijest – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, str. 266.

prostorijama u unutrašnjem dijelu kuće. Sa svake ulice po jedan hodnik sa stubištem omogućuje pristup unutrašnjosti, a treće stubište uspinje se iz unutrašnjeg poprečnog hodnika. Stanovi obuhvaćaju jednu do četiri prostorije, od kojih su sporedne okrenute prema unutrašnjem dvorištu i koje su većinom neizravno osvijetljene. Od sanitarija dokazan je nužnik u prizemlju i fontana u dvorištu. Čini se da nije bilo kuhinja.

Primjer osobito konforne inzule svakako je "*Casa di Serapide*". Središnje dvorište za svjetlo s arkadama služi na svim katovima kao horizontalni pristup prodavaonicama i stanovima koji se nalaze na vanjskoj strani. Vertikalnom povezivanju služi središnje stubište. Ispred prodavaonica uz glavnu ulicu proteže se niz arkada, koje u dugim potezima određuju izgled ulice duž velike inzule. Nasuprot glavnom ulazu, u osi dvorišta visoki prostor u prizemlju podsjeća na tablin kuće s atrijem. Ta je kuća povezana zajedničkim termama sa sličnom, samo još većom "*Casa degli Aurighi*", čime se stanovnicima nudi njega tijela i luksuz kupanja u samoj kući.²⁹

Prilog br.4

3.2. SELO I SEOSKA STAMBENA ARHITEKTURA

Već je Katon u svom spisu "*De agri cultura*", potvrdio poznatu činjenicu o rimskom društvu kao izvorno zemljoradničkom, kome je vezanost i privrženost zemlji bila trajna karakteristika, a seoski način življenja ideal. Uloga koju je antičko selo imalo, u mnogočemu se podudara s ulogom današnjeg sela prema gradu. To bi se najjednostavnije moglo izraziti onim što su Rimljani nazivali *cura annonae*, tj. briga za opskrbu tržnice. Iako vrlo bitan, to je ipak samo jedan aspekt odnosa sela i grada, između kojih postoji čvrsta međuzavisnost.

Stanovnik je sela putovao u grad i ako je zatrebao usluge lapidarija, tj. ako je zatrebao kakav obrađeni element arhitekture za vilu ili nadgrobni spomenik, a i ako mu je pak zatrebao kakav mozaični pod za kuću, mogao je pronaći odgovarajućeg majstora. U specializiranim

²⁹ W.Muller, G. Vogel, Atlas arhitekture 1, str. 225.

trgovinama i radionicama mogao je pronaći i poljodjelski alat, opremu za domaćinstvo i ostale potrepštine. U gradu je također obavljao i svoje građanske dužnosti (zasjedanje na gradskim skupštinama, rješavanje parnica i sl.). Grad je posebno bio privlačan za svijet sa sela u vrijeme održavanja raznih igara i svečanosti, kako profanog tako i sakralnog karaktera. S druge pak strane, ako je građanin imao zemljišni posjed, za selo su ga vezali interesi posjednika. Na selu je najviše vremena provodio u vrijeme berbe, izrade ulja i vina, i slično. No, na selo je dolazio i radi rekreacije i zabave. Stoga i ne čudi što je poljoprivredno vlasništvo bilo od iznimne važnosti.³⁰

O tome kako su vile izgledale, kakav im je raspored prostorija i kako su bile uređene govori nam Vitruvije, koji u svome djelu "Deset knjiga o arhitekturi" iznosi u općim crtama pravila za gradnju i uređenje seoskih kuća kako bi one bile što udobnije svojim stanovnicima. Naime, sama veličina vile ovisila je o veličini polja i obilju ljetine, dok je veličina dvorišta ovisila o broju stoke. U dvorištu se, na njegovom najtoplijem mjestu, nalazila kuhinja s kojom su bile povezane staje za goveda. Osim staja, uz kuhinju su se nalazile i kupaonice, naravno radi što lakše pripreme za kupanje. Tu su i prostorije s tijeskom, podrum za vino čiji prozori trebaju gledati na sjever, te uljara koja svjetlost treba dobiti s juga. Vitruvije navodi i najbolje položaje za ostale prostorije kao što su staje za ovce i koze, žitnice, konjske staje i sl.. Navedenim prostorijama pridavalo se puno više pažnje nego onim rezidencijalne naravi: "Ako na imanju treba što graditi elegantnije... neka se to radi kao kod gradskih zgrada, ali tako da se ne ometa seosko korištenje." Vitruvije ističe i važnost dobrog osvjetljenja samih zgrada, koje je lakše postići na selu jer tu ne smeta zid susjedne zgrade, kao što je slučaj u gradu. Ono nije potrebno samo u triklinijama i ostalim prostorijama, već i na hodnicima, rampama i stubama.

Na poljoprivrednim posjedima možemo razlikovati dva osnovna tipa nastambi: *villa rustica* i *villa urbana*. Prvi tip nastambe namijenjen je slugama i ljudima koji su obrađivali gospodarevu zemlju, dok su u drugom tipu živjeli zemljoposjednici. U slučajevima kada zemljoposjednici nisu bili dovoljno bogati, živjeli su zajedno sa slugama u *villi rustici*, ali naravno, u njenom najboljem dijelu. Kao treći tip stambene arhitekture koja se javlja izvan gradskog areala, svakako treba spomenuti komplekse vrhunske kvalitete, znatno iznad prosjeka urbane stambene arhitekture, luksuzne rezidencije tankog gornjeg društvenog sloja, od cara pa naniže. To su bile ekskluzivne ladanjske konstrukcije, raskošno opremljene i većih

³⁰ Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb, 2003., str. 315.-317.

dimenzija, locirane na pomno odabranim položajima, namijenjene isključivo odmoru i rekreaciji.³¹

3.2.1. VILLA RUSTICA I VILLA URBANA

Villa rustica ili rimska gospodarska kuća, smatra se ishodištem mnogih tipova izvangradskih vila. Bila je središte poljoprivrednog imanja, u kojemu je povezana i gospodarska i stambena gradnja. Njezin oblik i veličina ovisili su o veličini samog imanja, vrsti i opsegu proizvodnje koja se na imanju obavljala, ali i o topografiji i klimi.

U početku su to bile jednostavne seoske kućice u kojima su stanovali italski seljaci. Sastojale su se od jedne sobe u kojima je živjela cijela obitelj, a koja je bila okružena dvorištem u kojem se nalazilo spremište za kišnicu. Kako su se pojedine seoske obitelji bogatile, raslo je i imanje i broj sluga, kao i broj prostorija u samoj kući. Potkraj 1. st. pr. Kr., prošavši kroz mnoge razvojne oblike, *villa rustica* dobila je svoj konačni oblik. Njena struktura odgovarala je isključivo praktičnoj upotrebi, stanovanju seoske obitelji (*famillia rustica*) koja je zapravo bila zajednica poljoprivrednika, na čelu koje se nalazio *vilicus*. Oko same kuće, nalazile su se pomoćne prostorije poput prostorija za životinje, te spremišta za poljoprivredne proizvode i razne alatke. *Villa rustica* je imala i dva dvorišta (*cortes*): jedno vanjsko, a drugo unutarnje. Oba dvorišta imala su bazen (*piscina*). Iz unutarnjeg dvorišta ulazilo se u razne prostorije, poput spavaonica i velike kuhinje (*culine*). Odmah pored kuhinje nalazile su se staje za goveda (*bubilie*), kao i staje za konje (*equilie*), te kokošinjac. Razlog što su se staje nalazile baš uz kuhinju je toplina koja je iz nje izlazila, dok se kokošinjac ondje nalazio jer se vjerovalo da je dim koji se proizvodi u kuhinji koristan za perad. S lijeve strane dvorišta nalazio se hodnik koji je bio povezan s drugim dvorištem i ostalim prostorijama. Ovisno o bogatstvu domaćinstva, *ville rustice* su mogle imati i vinski podrum (*cella vinaria*), preše za masline, žitnice (*granarium*), zatim prostorije u kojima se čuvalo voće (*oporothecae*), te spremište za alatke. Postojali su i mnogi hangari, poput onoga gdje se spremalo sijeno (*nubilarium*), te hangar za poljoprivredna kola (*plaustar*).

³¹ Skupina autora, *Povijest – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, str. 266.; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, str. 323.

Među bolje očuvanim *villama rusticama* je ona Boscorealeu nedaleko Pompeja, čija je površina zauzimala površinu od 40 x 20 metara. Ova vila odgovara intenzivnoj privredi s vinom i maslinama iz kasnorepublikanskog vremena, o čemu nam govori tijesak za grožđe i za masline, kao i spremišta za ulje i vino koji su pronađeni na istočnom i zapadnom krilu. Na sjevernoj strani bila je smještena dvokatna kuća.

Kod velikih imanja stambene se zgrade često odvajaju od gospodarskih. Takvu odvojenu, gospodarevu kuću na poljoprivrednom dobru Vitruvije zove "*villa urbana*".

Za razliku od gradskih domusa, *ville urbanae* nisu imale atrij, nego se izravno ulazilo u peristil. Raspored soba nije bio strogo određen, varirao je od vile do vile. Same sobe su bile raspoređene po paviljonima koji su međusobno bili povezani portikama (*cryptoporticima*), što su zapravo bili hodnici sa stupovima. Ovi su paviljoni uvijek bili okruženi lijepo uređenim parkovima, koji su bili bogato ukrašeni kipovima, fontanama, klupama, cvijećem i raznim drvećem. Luksuznije vile često su imale i prostorije koje se uopće nisu koristile, poput sobe ukrašene kipovima (*zotheca*). Osim ovoga postojale su i sobe za najrazličitije namjene, poput zimskih ili ljetnih blagavaonica koje su veoma varirale u veličini, zatim soba za odmor tijekom dana, prostorije predviđene za rad, kao što je to bila biblioteka. Vile su sadržavale i po nekoliko kupaonica, koje su bile povezane s prostorijama poput *gymnasia* i *sphaeristeria*, odnosno sobama za tjelovježbu i igre. Imale su i natkrivene staze, čiji je krov bio poduprt stupovima, u svrhu šetnje za lošeg vremena, kao i vidikovce za uživanje u pogledu.³²

3.2.2. VILLA IMPERIALIS

Vila je s vremenom prošla put gdje je ugradila u sebe najbolja arhitektonska rješenja i karakteristike ondašnjeg vremena. Tako je od *ville rustice* i *ville urbanae* evoluirala u *villu imperialis*. *Villa imperialis* ili carska vila, služila je kao privatna ljetna vila ili kao sporedna rezidencija s većim ili manjim brojem dvorjanika. U skladu s namjenom i osobnim stilom vladara ona može biti ladanjska kuća ili palača. Oba aspekta na jedinstven način predočuje Hadrijanova vila (*Villa Adriana*) u Tivoliju.

³² W. Muller, G. Vogel, *Atlas arhitekture 1*, str. 227.; Skupina autora, *Povijest – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, str. 267.

Područje Tivolija, udaljeno petnaestak kilometara istočno od Rima, bilo je već krajem republike omiljeno izletišta i mjesto odmora bogatih Rimljana, tako da tu nastaju mnogobrojni ljetnikovci. Car Hadrijan gradi svoju grandioznu vilu u tri faze od oko 118. – 138. g. Smještena je na blagoj uzvisini ispred južne padine Sabinskog gorja koje se odlikuje blagom zimskom klimom. Areal veličine od oko 300 ha raščlanjen je prostranim terasama s vrtovima, gajevima, alejama i bazenima. Hadrijanova vila predstavlja veliki arheološki kompleks od preko 30 građevina. Sadrži palaču, nekoliko termi, kazalište, hramove, knjižnice, državničke prostorije i odaje za dvorjane, pretorijansku gardu i robove.

Dakle, brojne skupine građevina dijelom služe državnim poslovima i carskoj reprezentaciji, a dijelom privatnom boravku, pružajući caru mogućnost potpunog povlačenja.

Označavanje tog rezidencijalnog i vrtnog grada vilom, upućuje na razliku prema kompaktnom ustroju palača na Palatinu. Četiri kompleksa građevina slijede, svaki s vlastitom orijentacijom, konfiguraciju zemljišta: palača usporedna s padinom sjever – istok, velika terasa s akademijom i Timonovom kulom na nasuprotnom kraju, usporednom s padinom jug – zapad. *Poikile*, neka vrsta foruma s vrtom okruženog trijemovima, pruža se u smjeru istok – zapad na padini koja se spušta prema sjeveru. Njezinu orijentaciju preuzima i skupina građevina oko stadiona. Kompleks termi povezan trijemovima slijedi smjer duboke međudoline, u čijem se suženom i spuštenom dijelu nalazi umjetno jezero *Canopus* sa Serapisovim hramom.

Veliki dio građevina određen je elementima rimske državne arhitekture analogno palačama na Palatinu. Neke, međutim, pokazuju tipično „hadrijansku“ arhitekturu, prije svega „*Piazza d'Oro*“ (zlatni trg) uz palaču i vila na otoku poznata kao „*Teatro maritimo*“ (morsko kazalište), Hadrijanov privatni studio. Ona se nalazi između palače i *poikile* u polukružnom ribnjaku, pristupačna samo preko okretnih mostova. Zidovima koji se konveksno i konkavno povijaju s nišama, stupovima i kupolama te slikovitim bogatstvom unutrašnjih vizura, ona predstavlja srž privatne ladanjske arhitekture smještene usred rezidencije.³³

Ovaj veličanstveni kompleks nije samo izuzetno arhitektonsko ostvarenje, nego istovremeno predstavlja i jedinstven urbani sklop u kome su različite arhitektonske strukture s vrlo različitim funkcijama i oblicima međusobno povezane u ograničenu cjelinu, i u slobodnoj kompoziciji skladno uklopljene u pejzaž. Kao takva, postala je arheološka riznica koja je inspirirala brojne znanstvenike, pjesnike, arhitekta i pejzažiste.³⁴

³³ W. Müller, G. Vogel, *Atlas arhitekture I*, str. 227

³⁴ B. Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća I.*, str. 246.

3.3. PALAČE

Kako se u doba monarhije oblik vladavine postupno mijenja od Augustovog principata u dominat tako se mijenja i privatna kuća vladara, koja se proširuje u carsku palaču.

Carske palače građene su na istim principima na kojima su građene i gradske rimske kuće i vile, samo u većim razmjerima i složenijem rasporedu.

Skupina kuća koju je na Palatinu kupio August još je i sličila vilama drugih otmjenih Rimljana, no već je Tiberije ondje podigao prostrani kompleks *Domus Tiberiana*. Njegovi su ga nasljednici proširili sve do Foruma, a Neron je sa svojom *Domus transitoria* ("prolazna kuća") planirao lanac vrtova, kolonada, paviljona i vila koji je trebao povezati cijeli Palatin s Eskvilinom. Nakon požara 64. godine, pod vodstvom arhitekata Severa i Celera nastaje Neronov *Domus aurea*.³⁵ Kritičari su se zgražali nad razmjerima ovoga plana koji je zahtijevao da se u centru grada raščisti 350 jutara zemlje, ali su isto tako morali priznati da je Neronova Zlatna kuća remek-djelo arhitekture koja je postavila nova mjerila za budućnost.³⁶

Nakon katastrofalnog požara 80. godine arhitekt Rabirije zamišlja iz temelja novu koncepciju, *Domicijanov Palatium* iz čijeg imena proizlazi i opći naziv palače. Na južnom dijelu Palatina na platformi od oko 160 x 200 metara nalaze se dva usporedna kompleksa građevina: *Domus Flavia* na sjeveru kao vladarska palača i *Domus Augustana* na jugu kao privatna palača. *Domus Flavia* sadrži: baziliku, prijestolnu dvoranu – *aula Regia*, dvorsku kapelu – *lararium*, dvoranu za bankete – *triclinium*, uz niz manjih prostora, sve grupirano oko prostranog peristila koji je poprečnom osi povezan sa peristilom intimnog dijela palače. U taj se dio ulazi kroz ovalni portik i vestibil u centralni atrij s fontanom. Oko atrijske dvorane grupirani su stambeni prostori palače. Neposredno na nju se naslanja izduženi geometrizirani vrt omeđen dvostrukim portikatom. Kompleks palače kao i cijeli Palatin bili su pokriveni zelenilom. Rimske vrtove karakterizira bogatstvo raznih ukrasa kao što su vrtne skulpture i fontane,

³⁵ W. Muller, G. Vogel, *Atlas arhitekture 1*, str. 229.

³⁶ Barry Cunliffe, *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, "Vuk Karadžić": Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., str. 169.

zatim čvrsta arhitektonika (portikati, terase, paviljoni) i pravilna, najčešće simetrična raščlamba prostora.³⁷

Prilog br.6

Palača koju je u današnjem Splitu sagradio Dioklecijan na prijelazu iz 3. u 4. stoljeće, nije bila slična ni jednoj drugoj poznatoj carskoj rezidenciji. Izgrađena je po uzoru na vojni logor – zidinama i kulama zaštićen kastrum veličine 215 x 175-180 m, s četvorim vratima i dvjema glavnim okomitim ulicama. Njena je najveća vrijednost u stupnju njene sačuvanosti. Naime, ona je bez dvojbe najbolje u svijetu sačuvani primjer antičkih carskih rezidencija pa je, prema tome, ključna građevina za proučavanje svoje arhitektonske kategorije.³⁸

Locirana je na samoj obali, tako da je orijentirana frontalno prema moru s raskošnom lođom i dugim nizom arkada što teku duž cijelog jugozapadnog pročelja. Unutrašnji raspored palače određen je postavom glavnih ulica dekumana i kardina koje su je dijelile na četiri pravokutnika. U sjeveroistočnom dijelu nalazile su se prostorije za vojsku i posluhu, a u jugozapadnom sakralni prostori i sama careva rezidencija. Nagib terena koji se blago spušta prema obali, korišten je za suterenske pomoćne prostore i vezu palače s morem.³⁹

Dvije osi prevladavaju u općem rasporedu carskih apartmana u Splitu (Prilog br.7). Uzdužna os, koja se proteže od Sjevernih vrata te kroz glavnu ulicu (*Cardo*) izbija na Peristil, odakle ulazi u vestibul i kroz središnju dvoranu izbija na južno pročelje. Nju još nazivamo i tzv. ceremonijalnom osi jer je kroz nju careva počasna garda pratila posjetitelje i vodila ih u glavnu prijamnu dvoranu na zapadnoj strani Dioklecijanova stana.

Druga, poprečna os careva stana zapravo je duga šetnica uz južno pročelje palače. To je prostor iz kojeg se prilazi svim dvoranama. S jedne i druge strane središnje dvorane nalazile su se pravokutne prostorije (šest na svakoj strani) povezane sa zajedničkim hodnikom, a pretpostavlja se da su to odaje za počasnu carevu gardu. Raspored carevih apartmana istočno i zapadno od toga središnjeg sklopa je posve nesimetričan. Istočnim prostorom dominira velika blagovaonica, uz koju se nalazi i skupina istočnih dvorana, zasad još nepoznate funkcije. Na zapadnoj strani nalaze se sasvim drugačiji sadržaji. Naime, tim dijelom stana dominira velik

³⁷ B.Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća I.*, str. 248.

³⁸ Tomislav Marasović, Tomislav Alujević, *Dioklecijanov stan u Splitskoj palači*, Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, Vol.15, No.2 (34), sveučilište u Zagrebu, 2007., str. 156.

³⁹ B. Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća I.*, str. 258.

prijamni sklop što ga čini velika dvorana s eksedrom i još dvije manje odaje, od kojih je jedna također s eksedrom. U krajnjoj zapadnoj četvrti stana nalazile su se intimne odaje cara i njegove obitelji, kojima je na južnoj strani pripadala jugozapadna loža, a sa sjeverne strane, izvan zone apartmana, s tim su prostorima bile neposredno vezane tzv. zapadne terme.⁴⁰

Prilog br.7

Neki od spomenutih dijelova carskih apartmana, kao što su tribunal, vestibul, središnja dvorana, triklinij, velika dvorana u prijamnom sklopu i portikat, zaslužuju da ih se pobliže razmotri s obzirom na novije rezultate proučavanja.

Vestibul je bila građevina četvrtastoga vanjskog i unutrašnjeg kružnog tlocrta, raščlanjena u unutrašnjosti gornjega prostora s četiri polukružne niše i presvođena kupolom, od koje su danas djelomično sačuvani počeci svoda. Zid vestibula, građen kao i ostale dvorane stana karakterističnom tehnikom *opus incertum*, bio je obložen mramornim pločama, a svod kupole mozaikom, kojim je vjerojatno bio prekriven i pod. Ta ukrasna obrada nije sačuvana, kao ni skulpture koje su vjerojatno stajale u nišama. Supstrukcija vestibula križnoga je tlocrta, s četiri potpornja na koje su se oslanjali unakrsni bačvasti svodovi, pronađeni i obnovljeni prilikom restauratorskih radova pedesetih godina prošloga stoljeća.

Glavna dvorana u stambenim kućama i palačama rimskoga doba nazvana je *tablinum* pa je tako nazvana i središnja dvorana Dioklecijanova stana koja je spajala vestibul i portikat. Novijim je proučavanjem Dioklecijanova stana osporena takva identifikacija, prije svega zbog toga što je to bila prolazna prostorija pa ni u kojem slučaju nije mogla biti glavnom prijamnom salom careva stana. Njome je počasna garda vodila posjetitelje k carevim odajama na zapadnom području carske rezidencije. Ta je dvorana, od koje su sačuvani samo temelji zidova i južna vrata, bila uzdužnoga tlocrta, pokrivena drvenom potkrovnom konstrukcijom, raščlanjena nišama na bočnim zidovima i skulpturama, također obložena mramorom (od kojeg su pronađeni ulomci). Sačuvana južna vrata zadržala su u većem dijelu svoj plitkoreljefni ukras, što ga čine karakteristični motivi pletenice, astragala i meandara.⁴¹

Triklinij je bila blagovaonica u rimskim kućama i palačama, pa je tim terminom nazvano i središnje područje istočne polovice Dioklecijanova stana, utvrđeno kao blagovaonica.

⁴⁰ T. Marasović, T. Alujević, *Dioklecijanov stan u Splitskoj palači*, str. 170.-172.

⁴¹ T. Marasović, T. Alujević, *Dioklecijanov stan u Splitskoj palači*, str. 172.-174.

Dioklecijanov triklinij zauzimao je veliku površinu, a obuhvaćao je središnju salu vanjskoga četvrtastog i unutrašnjega osmerokutnog tlocrta, raščlanjenu sa četiri polukružne niše. Prostor je bio presvođen kupolom pokrivenom četverostrešnim krovom. Od njezine izvorne arhitekture ostali su samo donji slojevi zida. Nije ostala sačuvana ni izvorna dekoracije koja se i ovdje sastojala od mramora i mozaika. Ostala je, međutim, dobro sačuvana supstrukcija središnje dvorane triklinija koja poput supstrukcije vestibula ima također križni tlocrt zahvaljujući potpornjima što su nosili unakrsni bačvasti svod. U toj se konstrukciji susreću i neuobičajeni detalji poput kutnih prozorskih otvora. Od triju manjih dvorana križnoga tlocrta, koje su okruživale središnju salu sa sjevera, istoka i zapada, istočna je porušena do temelja, dok su sjeverna i zapadna dobro sačuvane u supstrukcijama, a zapadna se i u gornjem katu do danas održala mjestimično i do krova.

Novijim proučavanjem Dioklecijanove palače prepoznata je glavna dvorana, tj. Velika dvorana Dioklecijanova stana u prostoru koji se nalazio nad velikom podrumskom dvoranom, smještenom po sredini zapadnoga područja supstrukcija. U rezidenciji vladajućeg cara taj bi se prostor smatrao prijestolnom dvoranom. Iako u splitskoj Dioklecijanovoj palači to nije bio slučaj, ona je položajem i oblikom identificirana kao glavna dvorana stana umirovljenoga cara, koja je pružala dostojan arhitektonski okvir bivšem vladaru, okruženom pažnjom i počastima. Od same dvorane u gornjem katu ostali su vrlo skromni ostaci, ali je njezin oblik poznat zahvaljujući izvrsno sačuvanoj supstrukciji – spomenutoj trobrodnoj dvorani 'bazilikalnoga' tipa koja na sjevernoj strani ima polukružnu eksedru. S jedne i druge strane eksedre nalazilo se po jedno spiralno četverokrako stubište (do danas većim dijelom sačuvano), kojim se moglo izravno komunicirati s odgovarajućim prizemnim prostorom. Gornja dvorana bila je bez sumnje raščlanjena nišama, prekrivena mramorom i mozaicima, ali, za razliku od supstrukcije, nije bila trobrodnog rasporeda, nego jedinstven prostor natkriven drvenom potkrovnom konstrukcijom što je nosila dvostrešni krov. Zapadno od glavne prijamne dvorane nalazila se jedna nešto manja odaja, također s eksedrom na sjevernoj strani, koja je bila sastavni dio istoga prijamnog sklopa. Njezini zidovi u znatnom su dijelu ostali sačuvani i u gornjem katu, uključujući i eksedru, kao i ostatke niša na bočnim zidovima.⁴²

⁴² T. Marasović, T. Alujević, *Dioklecijanov stan u Splitskoj palači*, str. 174.-176.

Duž cijelog južnog pročelja Dioklecijanove palače pružao se portikat s odgovarajućim donjim prostorom (kriptoportikom). Terminom *cryptoporticus* označeni su u rimskoj arhitekturi pretežito podzemni trijemovi pod terasama koji su povezivali različite prostore u većim građevnim cjelinama. Stoga su već stariji istraživači Dioklecijanove palače primijenili taj isti naziv za prostor pod šetnicom uzduž južnog zida careva stana. Već je naglašena osnovna uloga portikata u Splitu kao glavnog distribucijskog prostora u carskoj rezidenciji, iz kojeg se prilazilo svim drugim dvoranama stana. Taj je prostor bio istodobno vrlo ugodna šetnica, rastvorena arkadama prema moru, iz koje se pružao jedinstven pogled na južnu splitsku luku i srednjodalmatinske otoke. Najveći broj pročelnih arkada, kao i polustupova među njima, ostao je sačuvan, ali su otvori zazidani u srednjem vijeku iz obrambenih razloga, odnosno na tome mjestu izgrađeni stanovi. Restauratorskim su radovima neki prozori obnovljeni i ponovno otvoreni. Portikat je u cijeloj svojoj dužini bio natkriven drvenom konstrukcijom i pokriven kupama, prekinut samo po sredini i na krajevima, gdje se umjesto arkada nalazila po jedna veća trodijelna loža. Supstrukcija portikata uglavnom je u cjelini sačuvana, a presvođena je izvornim ili obnovljenim unakrsnim bačvastim svodovima.⁴³

4. INTERIJERI RIMSKIH KUĆA

Zanimljivo je da su rimske kuće, bez obzira na bogatstvo njenih vlasnika, bile uređene uglavnom vrlo jednostavno, s jako malo namještaja. Razlika između uređenja bogatijih i skromnijih kuća nije se odnosila na kvantitetu njena namještaja već na njegovu kvalitetu. Imućniji su vlasnici mnogo pažnje pridavali materijalima koji su korišteni u izradi namještaja i njegovoj obradi, kao i uporabnim detaljima poput vaza, kipova, svjetiljki, satova, tronožaca, tapeta, zastora, zidnih slika i mozaika. Sobe su u rimskim kućama općenito bile dosta male, a stvari poput odjeće i tkanina odlagale su se u spremišta.

Najčešći komad namještaja u jednoj rimskoj kući, osim u onim najsiromašnijima, bio je krevet. Oblik kreveta dosta je varirao, što je ovisilo o namjeni za koju je korišten. Tako je postojao krevet za spavanje ili *cubicularis*, krevet za pisanje i učenje ili *lucubratorius*, kao i krevet za objedovanje ili *triclinium*. Najfiniji kreveti bili su rađeni od skupocjenih vrsta drveta

⁴³ T. Marasović, T. Alujević, *Dioklecijanov stan u Splitskoj palači*, str. 176.

kao što su hrast i javor, a često su bili i ukrašeni bjelokošću ili kornjačevinom, s brončanim ili čak srebrnim nogama.

Osim kreveta, čest komad namještaja u rimskim kućama bile su i sjedalice. Izrađivane su u tri osnovna tipa, od kojih je najraširenija bila *scamnum* – običan stolac bez naslona. Drugi tip sjedalica je *cathedra* – stolac s visokim naslonom, a bila je namjenjena svećenicima i učiteljima. Treći tip, *stella*, nije imala naslon, ali je imala oslone za ruke koji su se po potrebi lako mogli sklopiti. Kako Rimljani nisu poznavali tehniku presvlačenja namještaja, na stolce su stavljali jastuke.

Postojale su i različite vrste stolova koji su se razlikovali po tipu i vrijednosti. Stolovi na jednoj nozi, ukrašeni mozaicima od bronce, mramora i bjelokosti, bili su najcjenjeniji. Manje cijenjeni bili su oni na tri noge, *mensa tripes*, uglavnom izrađeni od drveta. Treća vrsta stola koju su Rimljani koristili bila je *mensae citreae*, čije su ploče izrađivane od citrova drveta. To je drvo vrsta čempresa koja se odlikuje mirisom limuna.

Ormari rimskih kuća uglavnom su bili jednostavni, a služili su za pohranu knjiga i vjerskih predmeta, dok su kućne dragocjenosti čuvane u niskim škrinjama, ukašenima okovima i optočenima broncom.

Posuđe, koje je izrađivano uglavnom prema grčkom uzoru, bilo je također vrlo raznoliko. Ono je, pored svoje funkcionalne uloge, vrlo često imalo i dekorativnu ulogu.

Prilog br.8

Naime, izrađivano je i ukrasno posuđe (u obliku vrčeva, amfora i slično) koje je korišteno kao ukras trijemova, vrtova i unutrašnjih prostorija. U najrazličitijim oblicima izrađivani su i svijećnjaci i svjetiljke.⁴⁴

Najljepši ukras svake kuće zasigurno su bile zidne slike. Zidove bi ispunjavale slikarije koje bi se isticale nježnim bojama na tamnoj pozadini, a inspiraciju za njih pronalazili su u mitologiji, prirodi ali i u svakodnevnom životu. Vitruvije navodi kako su Rimljani ukrašavali zidnim slikama čak i hodnike svojih kuća. Njih su najčešće, zbog duljine prostora, krasile slike pejzaža koji su prikazivali luke, rtove, obale, rijeke, šumarke, brda i slično. Nerjetko su se, umjesto zidnih slika, bojili i čitavi zidovi zelenom, plavom ili purpurnom bojom. Od svih

⁴⁴ August Musić, *Načrt grčkih i rimskih starina*, Ex libris, Zagreb, 2002., str. 146.-147.

boja, purpurna je bila najcjenjenija, a vadila se iz ljuštura morskih školjki zbog čega je prozvana ostrum.⁴⁵

Prilog br.9

U bogatijim su kućama čak i stropovi i podovi bili ukrašavani. Stropovi slonovačom, slikarijama, pa čak i pozlatom, a podovi su ukrašavani mozaicima, najčešće s ornamentalnim motivima, a vrlo rijetke bile su slike od mozaika (*opus musivum*). Pod se radio i od mramornih ploča ili geometrijski obrađenih mramornih komada različitih boja. Oblagani su i opekom složenom u riblju kost (*opus spicatum*).⁴⁶

*

Nakon što sam definirala i opisala pojedine tipove rimske stambene arhitekture, njihove opće karakteristike i razvojne puteve možemo zaključiti da su postojale velike razlike između kuća bogatih i kuća siromašnih Rimljana, kako u gradu, tako i na selu.

Bogataši s vrha društvene piramide uživali su u raskoši gradskih domusa. Ovi jednoobiteljski stambeni objekti s unutrašnjim dvorištem vremenom su postajali sve veći i prostraniji, s pomno uređenim vrtovima ukrašenim egzotičnim stabalcima i cvijećem, brojnim kipovima, stupovima, pa čak i malim fontanama. Oni najbogatiji mogli su si priuštiti i uživanje u vilama koje su većinom građene na mirnim, osamljenim mjestima. To su bili kompleksi vrhunske kvalitete, znatno iznad prosjeka urbane stambene arhitekture. Raskošno opremljene i većih dimenzija, bile su namijenjene odmoru i rekreaciji.

Većina Rimljana nije uživala u takvoj raskoši. Golemi dio stanovništva živio je u prenapučenim, zagušljivim zgradama za iznajmljivanje visine i do pet-šest katova. Takve su zgrade, inzule, bile građene uglavnom od jeftinih i nekvalitetnih materijala te nisu pružale ništa od udobnosti domusa i vila. Ni siromašniji stanovnici sela nisu uživali privatnost gradskih domusa ili luksuz raskošnih vila. U slučajevima kada zemljoposjednici nisu bili

⁴⁵ M. Vitruvius Pollio, *Deset knjiga o arhitekturi*, str. 148.-153.

⁴⁶ A. Musić, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, str. 145.; M. Vitruvius Pollio, *Deset knjiga o arhitekturi*, str. 143.

dovoljno bogati, živjeli su zajedno sa slugama u skromnoj gospodarskoj kući u kojoj je bila povezana i gospodarska i stambena gradnja.

Općenito uzevši, možemo govoriti o dva pola rimskog društva – onima koji su bili bogati i onima siromašnima, dok je srednjeg sloja bilo uistinu malo. Ovu veliku socijalnu razliku možda najslikovitije prikazuju upravo mjesta stanovanja bogatih i siromašnih, koji zaista pokazuju nesrazmjer u životnim uvjetima jednih i drugih.

6. POPIS PRILOGA

- Prilog br. 1, str. 6.: Lukovi, svodovi i zidovi (J.J. Norwich, *Velike arhitekture svijeta*, str. 76.)
- Prilog br. 2, str. 10.: Rekonstrukcija atrija (C.Chamontin, *Najveće kulture svijeta: Rim*, str. 111.)
- Prilog br. 3, str. 12.: Razvoj domusa (W. Muller, G. Vogel, *Atlas arhitekture 1*, str. 222.)
- Prilog br. 4, str. 16.: Višekatne gradske najamne kuće u Ostiji (W. Muller, G. Vogel, *Atlas arhitekture 1*, str. 224.)
- Prilog br. 5., str. 22.: Položajni plan Hadrijanove vile (W. Muller, G. Vogel, *Atlas arhitekture 1*, str. 226.)
- Prilog br. 6., str. 24.: Izvorni izgled Dioklecijanove palače (T. Marasović, T. Alujević, *Dioklecijanov stan u Splitskoj palači*, str. 154.)
- Prilog br. 7, str. 25.: Dvije glavne osi Dioklecijanova stana (T. Marasović, T. Alujević, *Dioklecijanov stan u Splitskoj palači*, str. 166.)

- Prilog br. 8, str. 30.: Rimsko posuđe (August Musić, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, str. 147.)
- Prilog br. 9., str. 30.: Freske u Livijinoj kući na Palatinu, (C.Chamontin, *Najveće kulture svijeta: Rim*, str. 47.)

7. POPIS LITERATURE

1. Carcopino, Jerome, *Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva*, Naprijed, Zagreb, 1981.
2. Chamontin, Catherine, *Najveće kulture svijeta: Rim*, Extrade d.o.o., Rijeka, 2005.
3. Cunliffe, Barry, *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, "Vuk Karadžić": Jugoslavenska revija, Beograd, 1980.
4. Janson, H. W., Janson, Anthony F., *Povijest umjetnosti*, Stanek d.o.o., Varaždin, 2003.
5. Lisičar, Petar, *Grci i Rimljani*, Školska knjiga, Zagreb, 1971.
6. Maldini, Slobodan, *Enciklopedija arhitekture: arhitektura, urbanizam, dizajn*, Integraf, Beograd, 2004.
7. Marasović, Tomislav, Alujević, Tomislav, *Dioklecijanov stan u Splitskoj palači*, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol.15, No.2 (34), Sveučilište u Zagrebu, 2007.
8. Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća I. – prapovijest/antika*, Školska knjiga, Zagreb, 1994.
9. Muller, Werner, Vogel, Gunther, *Atlas arhitekture 1*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
10. Musić, August, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, Ex libris, Zagreb, 2002.

11. Nestorović, Bogdan, *Arhitektura starog veka*, Naučna knjiga, Beograd, 1974.
12. Norwich, J. Julius, *Velike arhitekture svijeta*, Mladost, Zagreb, 1981.
13. Pollio, M. Vitruvius, *Deset knjiga o arhitekturi*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
14. Redžić, Husref, *Istorija arhitekture: Stari vek*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1969.
15. Skupina autora, *Povijest – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb, 2007.
16. Suić, Mate, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb, 2003.

